

FAGBE- VÆGSELSEN OG TYSK- LANDSAR- BEJDERNE 1940-45

Af Morten Hjo Andersen,
Christian Larsen og
Daniel Lord

Omkring 100.000 danske arbejdere tog under besættelsen arbejde i Tyskland. I denne artikel diskuteres fagbevægelsens rolle i forbindelse med hvervningen af arbejderne.

Danmarks besættelse er en periode i fagbevægelsens historie fyldt med begivenheder og konflikter, som selv i dag 50 år efter kun sparsomt omtales.¹ Et eksempel er de henved 100.000 danskere, der fandt arbejde i Tyskland i perioden 1940-45. I hvervningen af disse tysklandsarbejdere tog fagbevægelsen aktivt del, men efter 1945 har man nedtonet denne rolle, også i LO's nye jubilæumsbog. Heri er fremstillingen af fagbevægelsens rolle stort set identisk med DsF's egen forklaring fra 1947:

“Fagforeningernes Opgave bestod da *alene* deri at gøre arbejdsløse Medlemmer opmærksom paa, at der *kunde* faas Arbejde i Tyskland til nærmere fastsatte Betingelser, som forøvrigt var de samme, som gjaldt for tyske Arbejdere.”²

DsF's formand Eiler Jensen 1947

“Men DsF påtog sig senere – efter en henstilling fra regeringen – at give meddelelse om mulighederne for arbejde i Tyskland via forbundene og fællesorganisationerne.”³

Henning Tjørnehøj i LO's jubilæumsbog 1998

Spørgsmålet om dansk arbejdskraft til Tyskland havde den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Renthe-Fink, allerede rejst i en indberetning en uge efter den tyske besættelse af Danmark, men han havde frarådet ideen, da han mente, det var bedre, at danskerne arbejdede for Tyskland i Danmark. De forandrede handelsforhold efter afskærelsen fra det britiske marked, førte til dansk-tysk handelsforhandling i begyndelsen af maj, bl.a. om leverance af det for dansk industri så vigtige kul. Under disse forhandlinger rejste tyskerne den 11. maj igen spørgsmålet om hvervning af danske arbejdere. Fra Udenrigsministeriets side udtrykte man betænkeligheder, da en lignende hvervning i årene 1938-39 ikke havde været nogen stor succes. Tyskerne fastholdt imidlertid hvervningen, og tilsagnet om et årskvantum på 3 mio. tons kul og 1 mio. tons

koks blev knyttet sammen med et krav om hvervning af 5.000 mand.⁴

På et regeringsmøde den 21. maj redegjorde udenrigsminister P. Munch for det tyske krav. Selvom hvervningen skulle være frivillig, var der uvilje i ministeriet mod 'byttehandlen'. Resultatet blev dog, at regeringen accepterede at søge dette antal fremskaffet, dog såvidt muligt ad frivillighedens vej, og sagen blev overdraget til socialministeren. Samtidig med hvervningen af de 5.000 skulle der tillige gøres forsøg på at hverve 1.000 bygningshåndværkere.⁵

Den praktiske gennemførelse af hvervningen blev overladt til Socialministeriet og Statens Udvandringskontor. Udvandringschef H. Ulrichsen havde drøftelser med tyske repræsentanter og 23. maj – efter socialministerens ordre – med DsF's forretningsudvalg. Her blev fagbevægelsens ledelse præsenteret for de tyske krav og regeringsbeslutningen⁶, og DsF kunne således ikke gøre meget andet end at tilslutte sig hvervningen uden at sprænge rammerne for samlingsregeringen.

Fagforeningernes modtagelse af det tyske krav

Igennem cirkulære nr. 25/1940 af 25. maj 1940 orienterede DsF fagbevægelsens organisationer om sagen, men de fik også en uddybende redegørelse fra formanden Laurits Hansen på DsF's generalforsamling i slutningen af maj måned. Efter omtale af det tyske krav og nødvendigheden af kultilførsler udtalte han: "Denne Hvervning af danske Arbejdere er frivillig, og vi maa gøre os klart, at den Arbejder, som har været ledig igennem Aar, i Dag ikke først spørger om, hvad er Timelønnen? Jeg tror, at de 5 à 6000 Arbejdere, som er nødvendige, vil melde sig frivilligt, og jeg har faaet Underretning om, at den første Dag, det tyske Arbejdsanvisningskontor havde aabent, meldte sig der 400 danske Arbejdere, som var klar til at rejse."

Med 21% af a-kassemedlemmerne uden arbejde i maj var arbejdsløsheden et stort problem for DsF, og Laurits Hansen sagde: "Med

Arbejdsløsheden som Baggrund er Beskæftigelsesproblemet det altoverskyggende for dansk Fagbevægelses Fremtid, de to Ting er uløseligt knyttet til hinanden, og vi maa for dansk Fagbevægelses egen Skyld have løst Beskæftigelsesproblemet, saaledes at Arbejdsløsheden bliver Undtagelsen og Arbejdet Reglen [...] D.s.F. er at finde paa den Linje, at vi gaar ind for en positiv Udnyttelse af enhver Form for Beskæftigelse [...]"⁷ En positiv udnyttelse kunne også være tysklandsarbejde, som man tilsyneladende ikke stillede sig helt afvisende overfor.

Det fremgår ikke af kildematerialet, om der var diskussion af spørgsmålet, men alle tog kravet til efterretning. DsF og fagforbundene var pressede, da besættelsesmagten fremsatte kravet om arbejdere, og meget tyder også på, at de i begyndelsen opråbte tøvende overfor hvervningen. På den ene side modsatte fagbevægelsen sig ikke ordningen, da en afvisende holdning ville kunne skade forholdet til besættelsesmagten. På den anden side frygtede man, at arbejderne i Tyskland ville blive nazistisk inficerede og derved gå tabt for fagbevægelsen.⁸

DsF og fagforbundene indtog derfor i de første måneder en passiv holdning til hvervningen og så stiltiende til, at de tyske krav blev opfyldt. Enkelte kommentarer illustrerer en vis skepsis og afmagt, men det udviklede sig ikke til moralske skrupler over at arbejde i tysk tjeneste. Denne reaktion ses blandt andet hos de københavnske støberi-, special- og maskinarbejderne, hvor bestyrelsesmedlemmerne godt kunne "forstaa at Tyskerne ønsker Folk fra Danmark da en meget stor Del af de tyske Arbejdere er Soldater", men man mente "ikke det skulde være nødvendigt for at faa Kul, da Tyskerne kan faa baade Flæsk og Smør her uden at de behøver at sende Folk herop."⁹

Hvervningen – frivillig eller tvungen?

Igennem sommeren steg antallet af tysklandsarbejdere støt og roligt, og kvoten blev efter tysk anmodning forhøjet i juni og august

måned, så den samlede kvote kom op på 18.000 mand. I begyndelsen af august måned var antallet af afrejser nået op på 11.000, og det, der var begyndt som et tysk krav om 5-6.000 arbejdere, havde på kun få måneder udviklet sig til et større foretagende, hvor afrejsernes antal var steget til det dobbelte og den samlede kvote til det tredobbelte.

På trods af den umiddelbare succes dukkede de første vanskeligheder op. Hvervningen begyndte at forløbe mere trægt, og nogle arbejdere rejste hjem, da de var utilfredse med forholdene. Fra tysk side lagde man pres på den danske regering for at få løst disse problemer og den 16. juli 1940 udsendte Arbejdsdirektoratet et cirkulære til a-kasserne om reglerne for arbejdsløshedsunderstøttelse med hensyn til tyskløst arbejdere. Arbejdere, der vendte hjem før deres kontrakt udløb og uden gyldig attest fra deres tyske arbejdsgiver, fik frataget retten til a-kasseunderstøttelse og henvistes til socialhjælp. Senere ønskede Arbejdsdirektoratet at få DsF med til at autorisere denne regel, men på trods af Laurits Hansens velvilje hertil besluttede DsF's forretningsudvalg at forkaste dette forslag og lade direktoratet udsende det uden DsF's tilslutning.¹⁰

Arbejds- og Socialministeriet fastslog samtidig overfor de kommunale socialudvalg, at arbejdsløse, der nægtede at tage arbejde i Tyskland, med god ret kunne nægtes socialhjælp.¹¹ Derved kom arbejdere, der havde brudt deres kontrakt og var vendt hjem før tiden fra Tyskland, i klemme, da de var nødt til at søge socialhjælp ligesom de arbejdsløse, der ikke var medlemmer af en a-kasse. Arbejdsløse blev af økonomiske omstændigheder tvunget til at tage til Tyskland for at arbejde. Derudover var de nødt til at acceptere forholdene dernede, medmindre de fandt arbejde i Danmark.

Der ændres kurs

I begyndelsen spillede fagbevægelsen som nævnt en passiv rolle. Imidlertid indtraf der en række begivenheder fra sommeren 1940, der

indikerer en ændret holdning og en mere aktiv rolle fra fagbevægelsens side. Den ændrede kurs kan ses i forhold til tre faktorer: den udenrigspolitiske faktor, hvor Tyskland kontrollerede det meste af Europa i sommeren 1940 og i juni havde nazificeret fagbevægelsen i Nederlandene. Det skabte en forståelig frygt for, at noget lignende kunne ske i Danmark, hvis man fra fagbevægelsens side ikke indtog en mere positiv holdning, bl.a. til hvervningen. Man skiftede over til en mere imødekommende opportunisme og tillod en forøgelse af rejserne i håbet om måske at kunne opnå goodwill hos tyskerne og derved formindske risikoen for opløsning af organisationerne. Dette udgjorde den nationalpolitiske faktor, hvor samarbejdet med tyskerne stod som garant for landets og fagbevægelsens fortsatte eksistens.

Endelig var der den socialøkonomiske faktor. Arbejdsløsheden for a-kassemedlemmer lå på 16 % i juli 1940, og den steg kraftigt i løbet af efteråret for i december at toppe med 35 %. De mange arbejdsløse og den forringede levestandard gav anledning til yderligere bekymringer i den i forvejen hårdt trængte fagbevægelse, idet udviklingen højnede risikoen for en radikaliserings af arbejderklassen. Fagforeningerne kunne frygte, at deres medlemmer rykkede mod de politiske yderfløje, kommunisme og nazisme. Hvis flere arbejdere derimod rejste til Tyskland, ville arbejdsløsheden falde og arbejdernes kår blive væsentligt forbedrede. Samtidig mindskedes risikoen for radikaliserings af arbejderne, og fagforbundene bevarede kontrollen med arbejderklassen. Endelig bevarede også roen på arbejdsmarkedet, og presset på a-kasserne blev lettet. Disse motiver blev vægtet højere end moralsk-ideologiske overvejelser ved at sende arbejdere til et krigsførende land, der tilmed havde besat Danmark.

DsF og hvervningen

Hvervningen af arbejdere var et anliggende for de danske og tyske myndigheder, men alligevel blev DsF direkte involveret. Tyske fir-

Det tyske krav om at få danske arbejdere sendt til Tyskland startede med trusler om, at der ville blive lukket for kul – og koksleverancerne, hvis ikke Danmark selv leverede arbejdskraften. Her er to mænd på vej i 1942 medbragte eget værktøj. (Frihedsmuseet, fotograf: H. Herloff)

maer forsøgte at undgå det tyske bureaukrati ved hjælp af forretningsforbindelser og mellemænd. En del tyske firmaer benyttede sig af danske entreprenører på byggepladserne i Tyskland, og disse entreprenører medbragte fagligt kvalificeret hjælp hjemmefra, hvorved danske arbejdere blev antaget udenom de officielle hvervningskontorer. Fagforbundene var imidlertid indforstået med denne ordning, idet de skaffede entreprenørerne den ønskede kvalificerede arbejdskraft.

Et eksempel er kulkoncernen Hugo Stinnes, hvor DsF forhandlede udenom de danske og tyske myndigheder og medvirkede til, at virksomheden fik 1.000 arbejdere til gengæld for ekstra leverancer af kul og koks. Denne ordning blev indgået uden tvang og havde fuldstændig opbakning i DsF's forretningsudvalg.¹²

Et andet eksempel er spørgsmålet om danske firmaers overtagelse af arbejder i Tyskland med danske maskiner og arbejdere. I oktober 1940 afholdtes i Udenrigsministeriet et møde mellem danske og tyske entreprenører, hvor man diskuterede muligheden for et stort projekt, hvor danske firmaer skulle over-

tage arbejder i Tyskland svarende til 300 millioner rigsmark i entrepriser med danske arbejdere og danske maskiner.

DsF blev spurgt om deres holdning til en sådan ordning. Under diskussionen af sagen i DsF's forretningsudvalg var der uenighed blandt medlemmerne. Laurits Hansen og Axel Olsen fra DAF, der organiserede henvendte 40 % af DsF's medlemmer, var positive over for tanken og ville desuden søge at få indflydelse på arbejds- og lønvilkår. Endvidere så de forslaget som en af løsningerne på det store arbejdsløshedsproblem, men de inddrog ikke moralske overvejelser. Sigvald Hellberg, formand for de københavnske typografer, mente derimod, at det var for stort et ansvar at tage for DsF, og tobaksarbejdernes repræsentant Dirk Nark frygtede de konsekvenser, der siden måtte komme.¹³ Forslaget blev imidlertid aldrig til noget, da den danske regering var tilbageholdende med at sende for mange arbejdere afsted på én gang, og fordi man gerne ville undgå mangel på arbejdskraft i Danmark.

I foråret 1941 blev den private hvervning udenom de tyske myndigheder standset af det tyske rigsarbejdsministerium, der ikke ville kunne opretholde dets kontrol med det tyske arbejdsmarked, hvis der foregik privat arbejdsformidling. DsF udsendte et cirkulære til forbundene, hvori man indskærpede, at disse ulovligheder skulle ophøre, og al hvervning skulle foregå gennem de tyske kontorer, men DsF havde i realiteten jo selv deltaget i den private hvervning.¹⁴

Udover disse tiltag medvirkede DsF også aktivt i det kulturelle arbejde for tysklandsarbejderne. Man organiserede en bogmission, der frem til 1944 sendte flere tusinde bøger til de danske arbejdere i Tyskland. Ligeledes arrangerede man turneer med kendte danske kunstnere, indtil den tyske arbejdsfront forbød det, da dets monopol på påvirkning af arbejderne blev omgået. Pengene til dette kulturelle arbejde kom bl.a. fra staten, DA, DsF og Smede- og Maskinarbejderforbundet.¹⁵

Frikontingent til tysklandsarbejderne?

Spørgsmålet om kontingentfrihed var et eksempel på en indbygget konflikt i samarbejdspolitikken. Sagen blev aktuel i efteråret 1940 efter en række klager fra tysklandsarbejdere, der var tvunget til at betale kontingent både til deres danske a-kasse og til den tyske arbejdsløshedsforsikring. Arbejdsdirektoratet, flertallet i DsF's forretningsudvalg og de fleste fagforbund gik ind for ideen om at bevilge frikontingent, men nogle få forbund, heriblandt DAF og Murerforbundet, var imod ordningen. Disse forbund havde mange medlemmer i Tyskland, og DAF's ledelse argumenterede for, at når tysklandsarbejderne havde arbejde – i modsætning til mange andre – var det også rimeligt, at de betalte ligesom alle andre. På grund af især DAF's modvilje besluttede arbejds- og socialminister Johannes Kjærboel i samråd med statsminister Stauning at gøre frikontingentordningen tvungen for alle a-kasser, hvilket skete ved lov af 1. februar 1941 om midlertidig fritagelse for indbetaling af kontingent til statsanerkendte a-kasser.¹⁶

Historikeren Therkel Stræde mener, at der var to fløje indenfor fagbevægelsen. DsF og de faglærtes fagforbund repræsenterede en positiv holdning til hvervningen, mens DAF og Kvindeligt Arbejderforbund, der organiserede de ufaglærte, stillede sig kritiske. Han ser denne uenighed i spørgsmålet om kontingentfrihed og mener, at modstanden mod bevilling i virkeligheden var en skjult modstand mod selve hvervningen.¹⁷ I alle de kritiske fagforbund var argumenterne mod frikontingentordningen økonomiske, men Stræde tillægger ikke de økonomiske argumenter større vægt og vælger at læse modstanden mellem linjerne.

Vi anfægter imidlertid disse synspunkter, da vi mener, at splittelsen ikke drejede sig om at være for eller imod hvervningen. Årsagen til DAF og Kvindeligt Arbejderforbunds modvilje var grundet i deres a-kassers dårlige økonomi og de psykologiske konsekvenser, en sådan beslutning ville medføre. Kasserne var hårdt trængte på grund af den høje arbejdsløshed.

Kvindelige danske arbejdere på vej til Tyskland juni 1940. De kvindelige tysklandsarbejdere udgjorde 10 % af de ca 100.000 danske arbejdere, der arbejdede i Tyskland under krigen (Frihedsmuseet)

Man kan anføre, at der ville blive sparet penge til understøttelse, hvis de arbejdsløse medlemmer tog til Tyskland, men man skal dog samtidig tage i betragtning, at både antallet af bidrag og statstilskuddet ville falde til akasserne, hvis arbejderne blev fritaget. Det ville derfor stort set gå lige op og således ikke være en besparelse for kasserne at bevilge frikontingent. De betalende medlemmer i Danmark skulle dække de manglende indkomster, herunder henlæggelser til reservefonden, via forhøjede kontingenter, og de i Danmark værende medlemmer skulle således betale for deres kolleger i Tyskland. Når tysklandsarbejderne returnerede, var de berettigede til fuld understøttelse, da de havde bevaret ancienniteten, og således kunne de dræne kassen uden at have ydet bidrag dertil. Fagforbundenes økonomiske argumenter må derfor betragtes som reelle og ikke dække over en skjult modstand.

Tesen om, at modstanden mod frikontingentordningen skulle være størst hos de ufaglærtes forbund, hænger ikke sammen med kildematerialet, da Murerforbundet også var modstander. Dette fagforbund argumenterede på samme linje som de ufaglærte i DAF og KAD, at "Kontingentfritagelsen meget vel for vor økonomisk hårdt anspændte Kasse [kan] medføre en Kontingentforhøjelse, som det vil blive uhyre svært for vore Medlemmer at tage [...]"¹⁸ Dette argument træder også frem hos DAF, som var det mest kritiske forbund overfor bevilling af frikontingent. Formanden Axel Olsen diskuterede sagen på et møde 12. december 1940 med departementschef de Jonquières i Arbejds- og Socialministeriet, hvor han fremhævede, at det ville være psykologisk uforståeligt for arbejderne i Danmark, der havde haft en forringelse af deres levevilkår som følge af reallønsfaldet, at de skulle betale tyngende kontingent til a-kassen, mens tysklandsarbejderne skulle fritages, selvom disse var bedre lønnede. Axel Olsen tilføjede, at han og hovedledelsen havde ansvaret for en meget dårligt stillet klasse medborgere, og han advarede mod at gennemtvinge afgørelser, der var psykologisk uforståelige for medlemmerne.¹⁹

Selvom DAF modarbejdede frikontingentordningen, modarbejdede de ikke selve hvervningen. I den rundskrivelse, der begrundede DAF's nej til ordningen, fremhævede man, at: "Vi kan som hidtil anbefale de af vore Medlemmer, som begrundet paa de for Tiden herskende ekstraordinære Forhold er uden Beskæftigelse, og som vil være i Stand dertil, at forsøge paa at opnaa Arbejde i Tyskland."²⁰ Udsagnet skal selvfølgelig tages med forbehold, idet man har vidst, at tyskerne kunne finde på at læse med, men DAF var på den anden side heller ikke tvunget til at tilføje disse tre linier i rundskrivelsen. Der var ikke nogen, som dikterede det overfor forbundet, og det var derfor i princippet ikke nødvendigt at tilføje anbefalingen til at rejse afsted. Udsagnet kan ses både som en besked til tyskerne om DAF's samarbejdsvillighed og som en besked til arbejderne om, at DAF stadig støttede

hvervningen på trods af uviljen mod kontingentfrihed.

Der er grund til at opfatte DAF som et af de mest positive fagforbund overfor samarbejdet med besættelsesmagten og dermed også hvervningen, hvilket blandt andet sagen med danske firmaers overtagelse af arbejder i Tyskland med danske maskiner og arbejdere viser. Hvis DAF havde været så kritisk indstillet, som det hævdes, hvorfor søgte de så ikke at forhindre, at så mange af deres medlemmer rejste til Tyskland? Halvdelen af tysklandsarbejderne var arbejdsmænd, og flertallet var organiseret i DAF. Derfor ønskede tyskerne også, at repræsentanter fra DAF kom med på de studieture, man arrangerede i 1940-41. Dette modsatte DAF sig ikke på trods af, at andre forbund stillede sig kritiske. Historikeren Hans Kirchhoff har da også påpeget, at Axel Olsen var en af de mest tilpasningsvillige i DsF's top, og at han gik stærkt og positivt ind for hvervningen.²¹

Ruhr-arbejdere

I efteråret 1941 ønskede tyskerne 5.000 danske arbejdere til kulminerne i Tyskland. Argumentet var også denne gang, at Danmark selv måtte stille et antal arbejdere til rådighed, hvis man fortsat ville have kul fra Tyskland. Efter de traditionelle forhandlinger mellem Arbejds- og Socialministeriet og fagbevægelsen udsendte DsF den 6. november 1941 et cirkulære, hvori man gjorde opmærksom på problemet med kul og arbejdere. Hvervningen gik imidlertid noget trægt, og man måtte udsende et nyt cirkulære 24. november 1941. Selvom man havde fået ændret arbejdet til at være over jorden, var der i december måned kun hvervet nogle få hundrede mand. DsF sendte derfor et tredje cirkulære ud, og sprogbogen var denne gang noget mere voldsom. Det blev indskærpet overfor fagforbundene (og medlemmerne), at Tyskland antagelig ville se sig nødsaget til at standse leverancerne af kul, hvilket ville få "de alvorligste Følger" for brændselssituationen i de kommende vintermåneder. I forlængelse af truslen appellere-

Firmaet Hugo Stinnes søger Arbejdere

**i Alderen 18-35 Aar til sine Kulminer
i Bjergværksdistriktet Essen (Rhinland)**

**Oplysninger om Løn-, Arbejds- og Boligforhold etc. meddeles af de tyske
Stats-Arbejdsanvisnings-Kontorer, i København Hammerichsgade 14 samt
Provinsfilialer.**

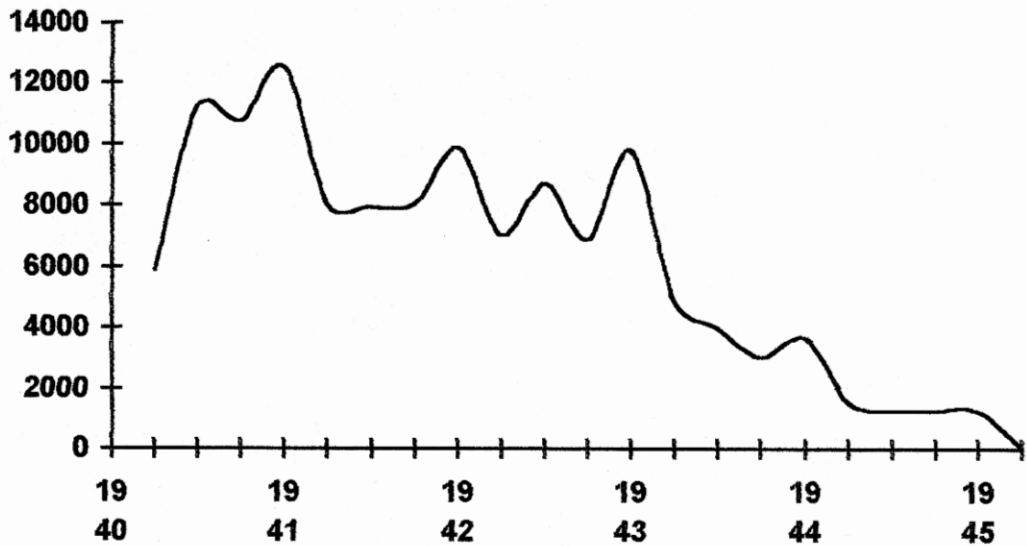
Ud over mineindustrien søgtes bl.a. også arbejdere til byggefagene, jern- og metalindustrien og andre industrier. Andre fik arbejde som skraldemænd, havnearbejdere eller lokomotivførere. (Frihedsmuseet)

de DsF til arbejdernes nationalfølelse ved at bemærke, at arbejderne jo bidrog til at sikre landet med de fornødne brændselsforsyninger. Det lykkedes derefter at hverve det nødvendige antal arbejdere.²²

Kommunistisk kritik

Med de danske kommunisters arrestation 22. juni 1941 skabtes der grobund for en illegal opposition i fagbevægelsen. Selvom DKP kun havde fat i en begrænset del af arbejderklassen, udgjorde kommunisterne alligevel en potentiel trussel mod det etablerede socialdemokratiske system på grund af deres stærke kritik af Socialdemokratiets og fagbevægelsens svigtende omsorg for arbejderklassen. Både parti og fagbevægelse søgte da også at få kommunistiske tillidsmænd til at trække sig fra deres poster, men hvis man tvang lovligt

Figur 1. Antal afrejser 1940-45 opgjort kvartalsvis

Kilde: Karsten Mathiasen og Therkel Stræde: *Die dänischen Arbeiter in Deutschland 1940-45* (København, 1984) s. 27-32.

valgte tillidsmænd væk, var der risiko for, at kommunisterne fik større sympati i arbejderklassen og god grobund for deres agitation.²³

Frygten for kommunisternes stigende indflydelse viste sig at være velbegrunderet, og allerede kort tid efter udkom der illegale blade, der for første gang stillede spørgsmål ved hvervningen af danske arbejdere og kritiserede fagbevægelsens ledelse. I *Politiske Månedsbreve* (det senere *Land og Folk*) beskrev DKP i november 1941 situationen således: "For hver eneste dansk Arbejder, der kommer til Tyskland, bliver en tysk Arbejder taget ud af Produktionen og sendt til Fronten. Den, der rejser til Tyskland, hjælper saaledes Hitler med at faa Kanonføde til sin Krig. Og Den, der hjælper Hitler med Krigen, skader Danmark [...] Fagforeningerne og Forbundene bør – i Stedet for at eksportere de Arbejdsløse til Tyskland – sætte deres Magt ind overfor Stat

og Kommune og tvinge det Offentlige til enten at fremskaffe ordentligt Arbejde til alle Arbejdsløse, eller give de Arbejdsløse en ordentlig Hjælp."²⁴

Til trods for den kommunistiske kritik af den socialdemokratiske samarbejdsvilje, fastholdt DsF og hovedparten af fagforbundene samarbejdslinjen og gik fortsat positivt ind for hvervningen. Men efter sagen med Ruhrarbejderne i november 1941 blev der stille om tysklandsarbejderne i fagbevægelsen, som gik over til at spille en passiv og tilbagetrukket rolle i hvervningen. Der blev ikke udsendt cirkulærer eller andet materiale om arbejderne i krigens sidste år. I DsF's forretningsudvalg blev der kun fremlagt de månedlige opgørelser fra Statens Udvandringskontor over afrejser, og der var tilsyneladende ikke diskussion af spørgsmålet. Denne ændring skal ses som en konsekvens af, at strukturerne bag hverv-

ningen nu var blevet etableret, så der ikke længere var behov for fagbevægelsens aktive medvirken. Derudover blev det hensigtsmæssigt at gemme sig bag disse strukturer, da kommunisterne begyndte at tordne mod arbejdereksporten til Tyskland.

Fagbevægelsen og tysklandsarbejderne 1943-45

I perioden 1943-45 var fagbevægelsen ikke synlig på samme måde som i de foregående år, og tysklandsarbejderne var stort set ikke på dagsordenen i DsF eller fagforbundene. Selvom antallet af afrejser i begyndelsen af 1943 stadig var stort, begyndte tallet at falde markant, og i besættelsens sidste år fandt der kun større afrejser sted om vinteren. Alligevel rejste der arbejdere afsted til Tyskland helt frem til krigsafslutningen i 1945.

Årsagen til at fagbevægelsen skiftede tilbageløb til en passiv kurs i krigens sidste år kan igen søges i udenrigspolitiske, nationalpolitiske og socioøkonomiske forhold. Besættelsesmagten fremsatte ikke flere krav, og det politiske system blev sat ud af spil efter augustoprøret 1943. Derved stod fagbevægelsen i en betænkelig situation som eksponent for samarbejdspolitikken samtidig med, at modstandsbevægelsens kritik og sympati i befolkningen tog til. Derfor ændrede man overlevelsestrategi og indtog en mere passiv holdning, omend man stadig gik ind for samarbejdspolitikken.

Efter kommunistloven i 1941 var DKP begyndt at kritisere fagbevægelsen og arbejdereksporten til Tyskland. Der blev skrevet artikler i de illegale blade, der voldsomt agiterede mod samarbejdspolitikken, og gradvist opnåede både kommunister og modstandsbevægelsen som helhed større sympati blandt fagbevægelsens medlemmer og i befolkningen generelt. Fagbevægelsen kom gradvist ud af trit med medlemmerne, der mand og mand imellem begyndte at tage afstand fra tysklandsarbejde, hvilket sammen med hjemvendte utilfredse tysklandsarbejdere, modstandsbevægelsens kritik og den øgede beskæftigelse i Danmark hæmmede hvervningen.²⁵

Den øgede kritik og fokus på fagbevægelsen i spørgsmålet om arbejdskraft til Tyskland gjorde det hensigtsmæssigt at dæmpe den aktive kurs og derved afbøde kritikernes argumenter. Hvis fagbevægelsen ændrede kurs og blev lidt mere passiv, var det stadig muligt at fortsætte den hidtidige strategi og gå ind for samarbejdspolitikken, omend der ikke blev skiltet så tydeligt med det. Da besættelsesmagten heller ikke fremsatte flere krav, var det ikke nødvendigt at føre en udfarende politik overfor arbejderne.

En tredje årsag til den ændrede kurs var de socioøkonomiske forandringer, der fandt sted i besættelsens sidste år. Arbejdsløsheden faldt markant til under 10 %, og da reallønnen tilmed steg, blev forholdene for fagbevægelsens medlemmer forbedret i forhold til perioden 1940-41. De givtige arbejds- og lønvilkår i Danmark fra 1942 gjorde det ikke længere attraktivt at tage arbejde i Tyskland, og udviklingen lattede presset på fagbevægelsen og mindskede den indre trussel om radikaliserings af arbejderklassen. Arbejdereksport til Tyskland som løsning på de sociale problemer var derfor ikke aktuelt fra 1943 og frem.

Sammenfatning

I denne artikel har vi søgt at beskrive fagbevægelsen som aktør og belyse de former, motiver og indbyggede konflikter, der lå i dens deltagelse i samarbejdspolitikken. Vi har vist, at fagbevægelsen spillede en større rolle, end den selv gav udtryk for efter befrielsen. I begyndelsen stillede DsF og fagforbundene sig tøvende overfor hvervningen, men hensynet til samarbejdspolitikken og forholdet til besættelsesmagten medførte, at man valgte at se tiden an og lod hvervningen gå sin gang. Fra sommeren 1940 støttede fagbevægelsens ledelse hvervningen, og i en række sager i forbindelse hermed deltog man aktivt ved både at skaffe arbejdere til specifikke formål og opfordre arbejdere til at rejse afsted. Fagbevægelsens positive og aktive rolle var af afgørende betydning for, at hvervningen fik et større omfang end først forventet. I samspil

med andre faktorer resulterede det i, at hvervningen i de første krigsår eskalerede.

Motiverne bag den aktive kurs afspejlede en materiel tankegang, der blev vægtet højere end moralsk-ideologiske overvejelser, men det lå helt i forlængelse af den målsætning, man havde fastsat 9. april 1940: at få fagbevægelsen og arbejderklassen så helskindet gennem besættelsen som muligt. Man ønskede ikke et brud med samarbejdspolitikken, hvad der må ses som udtryk for en ansvarsetik. Ledelsen havde ansvaret for medlemmernes skæbne og kunne ikke tillade at lade sig styre af sindelaget, da deres beslutninger havde omfattende konsekvenser for mange. Det var langt nemmere for kommunisterne efter juni 1941 at indtage en kritisk holdning til hvervningen, da de ikke havde det samme ansvar.

Udviklingen i fagbevægelsens holdning og kurs i forbindelse med hvervningen afspejlede den fleksibilitet, der lå i at indrette sig efter de givne omstændigheder. I de første år af besættelsen, hvor Tyskland stod på magtens tinder, var man tvunget til at gå besættelsesmagten aktivt og positivt i møde, men mod krigens slutning og især efter augustoprøret 1943 havde situationen ændret sig så meget både indenrigs- og udenrigspolitisk, at det blev hensigtsmæssigt at indtage samme kurs som ved 9. april 1940. Det var udtryk for en opportunistisk holdning, men i bund og grund også en overlevelsesstrategi der virkede. Fagbevægelsen og arbejderklassen kom relativt helskindet igennem besættelsen, og organisationerne blev bevaret intakte.

Fagbevægelsens evne til at tilpasse sig de givne omstændigheder fortsatte efter befrielsen. I 1945 lå Tyskland i ruiner, og der var et omfattende behov for arbejdskraft til genopbygning af landet. Ministeriet for offentlige Arbejder og den amerikanske hær i Europa indgik i 1946 en overenskomst om hvervning af 2.000 danske arbejdere, og fagbevægelsen modsatte sig ikke ordningen.²⁶ Endnu engang var der tale om tysklandsarbejde, omend arbejdsgiveren denne gang var en af 'de gode'.

Noter

1. Artiklen er en bearbejdelse af vor bacheloropgave, hvoraf et eksemplar er afleveret til ABA. Om emnet kan der i øvrigt henvises til Therkel Strådes artikel: Deutschlandsarbeiter. Dänen in der deutschen Kriegswirtschaft 1940-1945 i Ulrich Herbert (udg.): *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945* (Essen, 1991), s. 140-171.
2. Eiler Jensen og Kaj Bundvad: Fagbevægelsen under Krig og Besættelse i Hartvig Frisch (red.): *Danmark besat og befriet* (København, 1947) bind II, s. 229-230. Kursiveringerne er bogens.
3. Henning Tjørnehøj: Fremad og atter fremad. LO's historie 1871-1960. Bind 1 af *LO's historie 1871-1997* (København, 1998), s. 434-435.
4. Rigsarkivet (RA). Udenrigsministeriet. Journalsag 96.L.1. Ty. mappe I-II. *Den parlamentariske kommission* (PK) bind XIII:6, aktstykkerne 791-92. Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen* (København, 1971), s. 43.
5. Ministermødeprotokol i *PK* bind IV, s. 418. Optegnelser i Henning Hasles og John Christmas Møllers privatarkiver (RA).
6. RA. Udenrigsministeriet. Journalsag 96.L.1.Ty. mappe II. Beretninger fra Statens Udvandringskontor og Socialministeriet 8. og 10. juni 1940 om danske arbejdere i Tyskland. Regeringen havde altså ikke – som det fremgår af LO's jubilæumsbog (se note 3) s. 434 – på forhånd fået DsF's accept af obligatorisk udskrivning af arbejdskraft.
7. *Protokol over Generalforsamlingen den 28.-30. Maj 1940 i København*, s. 16-17 og 30-31.
8. Tysk indberetning 24. juni 1940. *PK* bind XIII:6, aktstykke 797.
9. ABA. Støberi-, Special- og Maskinarbejdernes Forbund, Københavns-afdelingen. Forhandlingsprotokol 1939-42, bestyrelsesmøde 4. juni 1940.
10. Arbejdsdirektoratets cirkulære er optrykt i *PK* bind VIII, s. 45. ABA. LO. Forhandlingsprotokol 1940-43, møde 17. januar 1941.
11. Skrivelse 30. juli 1940 til Horsens socialudvalg (RA. Socialministeriets 2. kontor. Journalsag 1940/842). Skrivelsen, der blev trykt i *Kommunale Efterretninger*, nr. 25/1940, er optrykt i *PK* bind VIII, s. 49.
12. Therkel Stråde: Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne. *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1994, s. 177. ABA. LO. Kasse 2156. Cirkulære nr. 59/1940 af 10. oktober 1940.
13. ABA. LO. Forhandlingsprotokol 1940-43, møde 4. november 1940. Kasse 1031. Journalsag 1940/1953. RA. Udenrigsministeriet. Journalsag 96.L.1c.Ty.
14. Therkel Stråde s. 178.

15. Therkel Stræde s. 178-81.
16. ABA. LO. Forhandlingsprotokol 1940-43, møde 25. september 1940. Kasse 2156. Cirkulære nr. 56/1940 af 23. september 1940. Kasse 2119. Journalsag 1940/356. RA. Socialministeriets 1. kontor. Journalsag 1940/1-127.
17. Therkel Stræde s. 165-171 og 185-186.
18. Murerforbundets skrivelse til DsF 24. september 1940 (ABA. LO. Kasse 2119. Journalsag 1940/356).
19. RA. Socialministeriets 1. kontor. Journalsag 1940/1-127. Notat af 12. december 1940.
20. ABA. LO. Kasse 2119. Journalsag 1940/356.
21. Hans Kirchhoff: Vor eksistenskamp er identisk med nationens kamp. *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1994, s. 36.
22. ABA. LO. Kasse 2156. Cirkulære nr. 64/1941 af 6. november 1941, nr. 71/1941 af 24. november 1941 og nr. 75/1941 af 16. december 1941.
23. Tove Lund: Fagbevægelsens forhold til samarbejdspolitikken 1940-42. *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1972, s. 101ff.
24. Børge Houmann (udg.): *Det illegale Land og Folk* (København, 1979), bind I, s. 59-60. Understregningerne er bladets.
25. Tyske indberetninger 31. maj og 22. august 1942. PK XIII:6, aktstykke 816 og 820.
26. RA. Udenrigsministeriet. Journalsag 96.L.1.Ty. mappe XV.

Abstract

Morten Hjo Andersen, Christian Larsen and Daniel Lord: The trade union movement and Danish workers in Germany 1940-45, *Arbejderhistorie* 4/1998, p. 92-103.

In contrast to other occupied countries there was no forced direction of labour in Denmark during the German occupation of 1940-45. Despite this fact about 100,000 Danish workers sought work in Germany. Initially, the

Danish trade unions remained passive with regards the recruitment of workers to Germany. However, under the impact of the series of big German victories in the summer of 1940 and the prospect of a long term German dominance in Europe, the trade union movement changed its attitude and began, in line with the Danish government, to carry out a policy of more active collaboration with the occupying power. A component in this policy of collaboration was that the trade union movement encouraged unemployed Danes to seek work in Germany and threatened with the withdrawal of their unemployment assistance if they did not do so. The objective with the Danish trade union movement's policy of collaboration or accommodation was to ensure that trade union organisations managed to get through the war unharmed, something that was achieved. The price though, amongst other things, was the involvement in the active recruitment of Danish labour power for Germany and therefore active support to the German war effort.

Christian Larsen, stud. mag.
Rådmandsgade 8, 3. tv.
2200 København N
Tlf. 35 82 16 43

Morten Hjo Andersen, stud. mag.
Kongedybet 18, 2. tv.
2300 København S
Tlf. 32 96 05 55

Daniel Lord, stud. mag.
Forhåbningsholms Allé 31, st. th.
1904 Frederiksberg C
Tlf. 33 21 52 16